ERZURUM AĞZINDA KULLANILAN BAZI ARAPÇA KELİMELER•

Nurullah YILMAZ*

ÖZ

Diller arasındaki ilişkilerde en çok dikkat çeken hususlardan biri ve en önemlisi kelime geçişleridir. Başta dini yakınlaşmalar ve edebiyat etkileşimleri olmak üzere birlikte yaşama, ticari ve siyasi ilişkiler sebebiyle ödünç unsurlar bu ilişkilerin ölçüsü oranında dilden dile aktarılmaktadır.

Diller arasında bilhassa değişik toplumların ve milletlerin bir arada yaşadıkları yerlerde, dillerin çehresini değiştirecek derecede büyük ölçüde alışverişler ve etkilenmeler gerçekleşebilmektedir. Dolayısıyla Bir arada konuşulan iki dilin birbirlerinden kelime ve kurallar almalarının yanı sıra bu dillerin ses sistemleri ve ifade yolları arasında da yakınlaşmaların olması tarihsel, sosyal ve kültürel açıdan doğal karşılanması gereken bir olgudur.

Bu çalışmada, Türkçe açısından oldukça önemli olduğu düşünülen ve Erzurum ilinde yaygın olarak kullanılan Arapça kelimeler ile bu kelimelerin Arapça hangi köklerden geldiği ve hangi anlamları içerdiği, hatta hangi ses değişikliklerine maruz kaldığı hususu ele alınmaya çalışılmıştır. Bu noktadan hareketle halk arasında günlük konuşma dilinde sık sık kullanılan "mökkem", "essah", "herslenmek", "mazaret" vs. "kelimlerin" Arapça kökleri araştırılıp, ayrıca Türkçeye geçerken meydana gelen ses ve harf değişikleri üzerinde durulmuştur. Konuyu incelerken başka dilden Türkçeye kelime geçişlerini Türkçenin eksik veya kusurlu bir yönü şeklinde değil, aksine diğer diller arasındaki işlevsel yönüne vurgu yapılmak istenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Arapça kelimeler, Türkçe kelimeler, Arapçadan Türkçeye geçen kelimeler, Erzurum ağzı.

• Bu makale ATASEM ve Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü işbirliği ile düzenlenen *I. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Bilgi Şöleni*'nde sunulan bildirinin genişletilerek yeniden düzenlenmiş şeklidir.

* Doç. Dr. Nurullah Yılmaz, Atatürk Üniversitesi, Edebiyat fakültesi, Arap Dili ve Edebiyatı Bölümü, Öğretim Üyesi, **nurullah.yilmaz@atauni.edu.tr. GSM:** 5353234047

SOME ARABIC WORDS THAT ARE USED IN THE MOUTH OF ERZURUM

Nurullah YILMAZ*

ABSTRACT

The words are the most imported elements between the relations of languages. Mainly due to the religious and the literary interactions and the cohabitation commercial and political relations the borrowed elements are transferred to the language at a rate proportional to these relations.

This relationship and influences between the languages especially in places where different societies and nations live together are so great that it will change the face of languages.

As the two languages spoken together, they acquire words and phrases, and there is also a convergence between the sound systems and expressions of these languages.

In this study, we will try to deal with the Arabic words which are thought to be very important in Turkish and widely used in some regions in our country, and which roots of these words came from Arabic and which meanings they contain, and even which sound changes. Frequently used in everyday conversation between people, mokkem, essah, herslenme, mazaret, etc. The Arabic roots of the words were searched and also the changes in the voices and letters that had taken place when they were passing to the Turkish were tried to be emphasized.

Key words: Arabic words, Turkish words, The Last words from Arabic to Turkish, Erzurum mouth.

Giriş

Tanzimat'tan sonra Cumhuriyet devrine kadar, yüzünü Avrupa'ya dönen Osmanlı aydınları Batı kültür ve medeniyeti kavramlarını karşılamak üzere, Türkçe yerine Arapçadan faydalanmak istemiş; dolayısıyla Arapça kelime köklerinden birçok kelime Türkçeye kazandırılmıştır (Yıldız, 2008: 8).

Selçuklu, Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti devletlerinin ortak tarihsel ve kültürel mirasını ayakta tutmaya çalışan Erzurum ili, Türk kültür tarihinde her zaman ayrıcalıklı bir konuma sahip olma başarısını gösterebilmiştir. Özellikle

Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde örgün eğitim kurumlarının temel taşını oluşturan medrese eğitiminin Erzurum'da da güçlü bir dinamizm oluşturduğu tarihsel bir gerçektir. Medrese eğitim sisteminde adeta eğitim dili haline gelmiş olan Arapça ve Farsça tarih boyunca Erzurum'da kültürel platformlarda yerini ve önemini korumuştur. Bugün bile örgün olmasa da kişisel olarak bu iki dilin öğretiminin nasıl geleneksel hale geldiğine dair bazı ölçütlere rastlayabiliriz. Nitekim Türkiye'de çok az şehirde rastlayabileceğimiz klasik Arapça öğretiminin Erzurum'da bazı cami veya özel alanlarda geleneksel olarak yapıldığını görmek mümkündür. Hal böyle olunca Erzurum halkı arasında kısmen ses ve telaffuz değişikliği olsa da birtakım Arapça kökenli kelimelere rastlamak sürpriz olmasa gerekir (Gemalmaz, 1976:4-5).

1. Erzurum Arapçadan Türkçeye Geçmiş Ve Erzurum Ağzında Yaygın Kullanılan Belli Başlı Deyimler:

1.1. Davun

Kelime "veba, salgın, verem hastalığı" anlamındaki Arapça طاعون kelimesinden Türkçe'ye girmiştir (Mustafa, İbrahim - Zeyyat, Ahmet Hasan - Abdulkadir, Hamid – Neccar, Muhammed Ali, 1986: 558). Erzurum yöresinde çok kullanılan kelimelerden biridir. Halk arasında birini azarlamak için "Gene ne davun oldi?!" şeklinde kullanılır.

1.2. Devamsız

Günümüzde Erzurum ağzında çok sık kullanılan bu kelime Arapça asıllı olup aynen Türkçeye geçmiş, "etmek" mastar ekiyle birlikte sürekli kullanılır olmuştur. Olumsuzluk ekiyle "devamsız" kelimesi, bir işte süreklilik arz etmeyenler için kullanılan bir sıfat isimdir. Fakat Erzurum ağzında bu "gerekli olan yer, zaman ve durumlarda gereği gibi hareket etmeme" anlamında olumsuz bir sıfat isim olarak kullanılmaktadır.

"Hele buna, devamsıza bak.." veya "devamsızlık etme!.." şeklindeki azar ifadeleri, çevremizde her zaman duyduğumuz ve duymaktan zevk aldığımız sözlerdendir.

1.3. Essah

Erzurum ağzında halk arasında yaygın kullanılan kelimelerden biridir. Kelimenin aslı Arapça üç harfli kök fiil olan "sağlıklı oldu" veya "doğru oldu" anlamındaki صَحَّ 'den gelmektedir. Bu fiilin mastar ismi "sağlıklı olmak" veya

“doğru olmak” anlamındaki “sıhhat” (صِحّة) kelimesidir. Aynı kökten sıfat isim olan “doğru” anlamındaki “sahih” (صحيح) kelimesi de gelmektedir. Türkçede derecelendirme veya üstünlük sıfatının karşılığı olarak Arapçada İsm-i Tafdil denen bir isim türü vardır. Söz konusu صَحَّ (sahha) fiilini أَفْعَلُ “Ef‘alu” şeklindeki İsm-i tafdil kalıbına sokarsak Türkçe “en doğru” anlamına gelen Arapça أَصَحُّ (esahhu) kelimesini elde ederiz (Sarı, 1932:856-857). Nitekim kelime zamanla Erzurum yöresinde halk ağzında “essah” şekline dönüşmüştür.

Tüm yaş gruplarında olduğu gibi özellikle gençler ve çocuklar arasında “Gerçekten, doğru mu söylüyorsun?!” anlamında “essah mı la ? ! ” ifadesini çok sık duyarız.

1.4. Evedi/Evadi

Günümüzde pek sık kullanılmasa da daha birkaç on yıl öncesine kadar Erzurum’da yaşlı kuşağın ağzından sürekli duyulan sözcüklerden birisidir. Arapça عوض (ived) kelimesinden Türkçeye geçmiştir. Türkçede “bedel, karşılık, bir şeyi hemen yerine getirme” anlamına gelir (Mutçalı, 2012: 610). Erzurum yöresinde “acele” anlamında emir kipi olarak kullanılır.

Bir büyük, küçüğünden bir iş yapmasını istediğinde, “Al bunu götür, filancaya ver!” şeklinde uyarısını yaptıktan sonra sözünü “Acele et, durma!” anlamında “Evedi!” ifadesi ile tamamlar. Bu söz dolaylı olarak “ Hadi koş, durma!..” anlamına da gelir.

1.5. Gıbar/Ğubar

Ğubar, Arapça غبرة (ğabere) kelimesinin çoğulu olup “toz, toz bulutu” anlamına gelir (Mutçalı, 2012: 617). Erzurum ve çevre coğrafyada özellikle inşaat terimi olarak kullanılır. Duvar yaparken ustalar, duvar arasındaki boşlukları doldurmak için ameleye “hele şuradan biraz gubar getirin!” diye seslenir. Halk arasında kelimenin “hıbar” veya “hubar” şeklinde kullanımlarına rastlamak ta mümkündür.

1.6. Gor

Erzurum yöresinde mezar anlamında kullanılan (Kaya, 2009: 31) bu kelimenin, “derin, çukur, vadi” anlamına gelen Arapça غور (ğavr) veya “mağara” anlamındaki غار (ğâr) kelimesinden geçmiş olması muhtemeldir (Mutçalı, 2012: 638). Bugün bile Erzurum’da halk arasında “ Seni tepe üstü gora giresen ” şeklinde

beddua mahiyetinde deyim haline gelmiş ifadeye rastlamaktayız. Burada "gor" kelimesinden kasıt mezar olup beddua edilen kişinin öldükten sonra kabir azabı ve işkence içinde kalması temenni edilmektedir.

1.7. Hekḳet / Hakḳet

Buradaki çift "k" harfi Arapçadaki "ق" harfine karşılık geldiği için kalın okuma kuralı gereği "a" ile talaffuz edilir. Fakat Erzurum ağzında söz konusu kalın okuma kuralı dikkate alınmaksızın ince okunmaktadır. Kelimenin kökü Arapça حقّ (hakke) fiiline dayanmaktadır. "Gerçek oldu, gerçekleşti" anlamındaki حَقَّ (hakke) fiilinin mastar isim şekli olan حقيقة (hakikat) kelimesi "gerçek" anlamında olup Türkçede aynen kullanılmaktadır (Ma'lûf, 1973, 144). Bu kelime aynı zamanda hem Arapçada hem de Türkçede حقيقة (hakikaten) şeklinde "gerçekten, gerçekte, aslında" anlamında zarf olarak ta kullanılmaktadır (Bilgegil, M.Kaya, 1984, 217). Dolayısıyla Erzurum ağzındaki "hekket/hakket" ifadesi büyük bir ihtimalle Arapça "hakikaten" zarfının kısaltılmış şekliyle kullanımıdır.

Söz konusu ifade Erzurum ağzında, özellikle kelimenin ikinci hecesindeki "e" harfi uzatılarak " Hekkeeet !.." şeklinde bir bakıma daha önce (1.3 maddesinde) açıklamış olduğumuz "Essah mı laa!..." ifadesiyle eşanlamda " Doğru mu söylüyorsun, gerçek mi!..." şeklinde bir tür onay ifadesi olarak günlük konuşmalarda yaygın olarak kullanılmaktadır.

1.8. Herslenmek/Hersi Çıkmak

Erzurum ağzında şık kullanılan Arapça kökenli kelimelerden biridir. Aslı Arapça حرص (harese) fiil köküne dayanmaktadır. Bir şeyi çok istemek anlamına gelir (Mustafa, İbrahim - Zeyyat, Ahmet Hasan - Abdulkadir, Hamid – Neccar, Muhammed Ali,1986:166). Arapça mastar isim olan "hırs" kelimesinin sonuna Türkçe mastar ekleri ilave edilerek kullanılır olmuştur. Türkçede "hırslanmak" şeklinde söylenen bu kelime Erzurum ağzında biraz daha farklı olarak "hersi çıkmak" şeklinde kullanılmaktadır. Üstelik "aşırı istek" ten "bir şeye çok kızmak" şeklinde bir anlam kayması da olmuştur.

Bu ifade Erzurum ağzında "Hersimi çıkartma, yoksa karışmam ha!" yada "Zaten hersim çıhmiş!.." şeklinde bir nevi tehdit algısı olarak kullanılmaktadır.

Söz konusu deyim bir Erzurum türküsünde şöyle geçmektedir:

Bir elinde nargile

Doldur ver güle güle

Ele hersim çıhır ki

Kalham gidem yargile"

1.8. İhram/Ehram

İhram kelimesi aslında arapça حرم (haram) kökünden gelmektedir. Söz konusu kelime Arapçada bir diğer türevi olan إحرام (ihram) mastar isme aktarılınca "ihram giydi, ihrama büründü" anlamına gelir. Bu ise bilindiği gibi, haccın şartlarından biridir. Kutsal yerlere karşı duyulan saygıyı ifade etmek için hac farizasına başlamadan önce Mikat yerinde giyilen omuz başından diz altına kadar olan yerleri kapatan sade dikişsiz bir elbisedir (Mutçalı, 2012: 614).

Erzurum ve Bayburt yöresinde ise söz konusu kelime "ehram" olarak bilinir. Günümüzde pek yaygın olmasa da hâlâ giyen bayanlara rastlanmaktadır. Bayanların baş üstünden ayak topuk hizasına kadar giydikleri saf yünden örülen dış örtü tarzında bir giysidir.

1.9 Mahat

Günümüzde pek sık kullanılmamakla birlikte geçmişte Erzurum ve çevre coğrafyada bilinen ve yaygın kullanılan kelimelerdendir. Bilhassa geleneksel eski evlerde evin içinde yerden en az yarım veya bir metre yükseklikte ahşaptan yapılmış seki tarzında özel bir oturma yeridir. Kelime "oturdu" anlamında Arapça قعد (ka'ade) fiil kökünden türemiş olan "oturulacak yer" anlamına gelen مقعد (mak'ad) (Sarı, 1982:1245) isminden Türkçeye geçmiştir. Seki ile benzerlik göstermekle birlikte mak'ad kelimesi daha çok kare şeklinde yere oturtularak yapılmasıyla farklılık arz eder.

1.10. Mazaret

Erzurum'da her yaştan insanlar için kullanılmakla birlikte özellikle büyüklerin küçük çocukları tanımlamakta çok sık kullandıkları bir sözcüktür. Kelimenin aslı Arapça "zarar vermek" anlamındaki ضرّ (darra) fiil kökünden gelmektedir. Aynı kökten mimli mastar türünde bir isim olan Arapça مضرّة (madarret) kelimesi "zarar, ziyan, hasar" anlamına gelmektedir (Mutçalı, 2012: 503). Türkçede özellikle Erzurum ağzında anlam olarak aşağı yukarı aynı olup, kısmen ses kayması ile "mazaret" şeklinde kullanılır. "Amma da mazaret çocuk!" veya "Ne mazaret adammış bu!" derken "zarar veren, bulaşkan" anlamı kastedilir.

1.11. Mehsus

Türkçede "mahsus" şeklinde kullanılmakla birlikte Erzurum ağzında "mehsus" şeklinde değişime uğradığı görülmektedir. Kelimenin aslı Arapça olup, خصّ (hassa) kök fiilinden gelen ism-i meful (edilgen ortaç) isim türündeki مخصوص (mahsus) kelimesinden Türkçeye geçmiş halidir. Arapçada "hususi, özel, bir şeye özgü" anlamına gelen söz konusu kelime (Mutçalı, 2012: 227-228), Türkçede kısmen anlam kaymasına uğramıştır.

Erzurum yöresi halk ağzında "mehsus diyrem.." veya "mehsustan yapir.." şeklindeki kullanımlarda daha çok "kasıtlı" hatta "yapmacık" gibi anlamlar kazandığı görülmektedir.

1.12. Mökkem

Arapça "hükmetti" anlamındaki حكم fiil kökünden gelmektedir. Bu fiil, dört harfli mezit fiiller grubundan إفعال babının mazi (geçmiş zaman) kalıbına aktarıldığında أَحْكَمَ (ahkeme) " (bir şeyi) sağlam yaptı, dayanıklı hale getirdi" anlamı ifade eder. Aynı babın ismi mefulü olan مُفْعَل kalıbına aktarıldığında "sağlam ve dayanıklı yapılmış olan şey" anlamında Arapça مُحْكَم (muhkem) kelimesi elde edilir (Mutçalı, 1995: 186).

Genelde Türkçede muhkem ismi yine Arapça olan "güçlü, sağlam" anlamındaki مُسْتَحكَم (müstahkem) kelimesi (Mutçalı, 1995: 186) ile birlikte daha çok tarihi kale vb. yapılar için kullanılır. Tarihi metinlerde "muhkem kale" veya müstahkem kale" şeklindeki ifadelere pek sık rastlanır. Bu kelime günümüzde Erzurum ağzında "mökkem" şeklinde kullanılmaktadır.

Özellikle Erzurum'da çay ocaklarında çay içilirken birisi peş peşe çay siparişi verdiğinde yanındaki sohbet arkadaşı "Anlaşılan altı mökkem" şeklinde takılarak onun çay içmeden önce kuvvetli yediğine işaret eder. Bazen birine bir şey verildiğinde düşürmemesi yönünde uyarıda bulunulurken "mökkem tut" ifadesi kullanılır.

1.13. Söz holata

Deyim, Türkçe "söz" ile Arapça خلطة "halta" kelimelerinden oluşan tamlama şeklinde bir ifadedir. Muhtemelen buradaki "halta" kelimesi Erzurum ağzında "holata" şeklinde söylenmiştir. Dolayısıyla "holata" ifadesi "karıştı" anlamındaki Arapça خلط (halata) fiil kökünden gelmektedir (Mutçalı, 2012: 242-243).

Erzurum ağzıyla kullanılan “söz holata” deyimi halk dilinde “ kavram kargaşası”, “söze yalan karıştırma”, “kastedilen şeyin dışına çıkma” gibi anlamlarda kullanılır. Özellikle Erzurum halk ağzında “Söz holataya gerek yok!” dendiği zaman bu çağrı, muhatabın gerçekleri ifade etmesinin istendiği anlamına gelir.

Aynı bağlamda kullanılan “halk etmek” veya “halt karıştırmak” anlamı da aynı kökten Arapça (خلط) fiil kökünden gelmektedir. Deyimde kullanılan “halt” (خَلْطٌ) kelimesi mastar isim olup doğrudan “karıştırmak” anlamına gelir.

Erzurum ağzında “Gene ne halt karıştirisen !” dendiğinde muhatabın sanki gizli kapaklı işler çevirmekte olduğuna vurgu yapılmak istenmektedir. Yine bir işin sonu beklenmedik bir şekilde kötü bittiği zaman muhataba “Ey halt ettin !” şeklinde sitem edilir. Yapılan işin yersiz, zamansız ve plansız gerçekleştirildiğine işaret edilerek bundan dolayı olumlu sonuca ve başarıya ulaşılamadığından yakınılır.

1.14. Zibil

Bugün belki fazla kullanılmayan ama Erzurum yöresinde hâlâ bilinen ve özellikle yaşlı kuşağın çok sık kullandığı kelimelerden biridir. Bazen “zır zibil” şeklinde de kullanılır. Kelimenin aslı “çöpleri süpürdü, gübreledi” anlamındaki Arapça زبل (zebele) fiil kökünden gelmektedir. Arapça “çöp, gübre” anlamındaki Arapça زبل (ziblun) isminden Türkçeye geçmiştir. Yine aynı kökten gelen ve yer ismi olan Arapça مزبلة (mezbele) kelimesi Erzurum ve yöresinde “çöplük, çöplerin atıldığı” yer anlamında kullanılır (Mutçalı, 2012: 353-354).

Erzurum halk ağzında “Hele şu zır zibili bir buradan kaldırın!” ya da “Ortalık mezbeleliğe döndü!” şeklindeki ifadelere günümüzde de rastlamak mümkündür. Buradaki “zır zibil” hala Erzurum ve çevresinde rahatlıkla duyabileceğimiz halk deyimlerinden biri olup “çer çöp” anlamına gelmektedir.

Sonuç

Birçok medeniyetin ve kavimlerin geçiş kavşağında yer alan Erzurum, Selçuklu İlhanlılar döneminden beri Anadolu’da Türk İslam mührünün vurulduğu sembol şehirlerinden biri olmuştur. Erzurum, Tarih boyunca bu misyonu elinde tutmak ve İslam öğreti ve kültürünün bayraktarlığını yapmak için hep ön saflarda yerini almıştır. Bugün bile klasik medrese eğitimi ve buna bağlı olarak Arapça öğretiminin izlerinin görüldüğü Erzurum’un sosyal ve kültürel dokusunda mevcut

belki daha onlarca Arapça kelime bulunmaktadır. Biz akademisyen ve araştırmacılara düşen görev, bunları gün yüzüne çıkarmak ve şehrin sosyokültürel yapısındaki derinliği gözler önüne sermektir.

KAYNAKÇA

Bilgegil M. Kaya, *Türkçe Dilbilgisi*, Dergâh Yayınları,, 1984, İstanbul.

Gemalmaz, Efrasiyap, *Erzurum İli Agızları*, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, Sayı: 7'den Ayrı Basım, Sevinç Matbaası, 1976, Ankara .

Kaya, Fatih, *Dadaşın Lügati*, I. Baskı, 2009, İstanbul.

Mustafa, İbrahim - Zeyyat, Ahmet Hasan - Abdulkadir, Hamid – Neccar, Muhammed Ali, *el-Mu'cemu'l-Vasit*, Çağrı Yayınları, yayın No: 23, 1986, İstanbul.

Mutçalı, Serdar, *Arapça Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yayınları, I. Baskı, İstanbul.

Sarı, Mevlüt, el-Mevârid Arapça Türkçe Büyük Lügat, İpek Yayınları, 1982, İstanbul.

Ma'lûf, Lewis, *el-Muncid fi'l-Luğa ve'l-'Alâm*, Dâru'l-Meşrik, 1973, Beyrut.

Yıldız, Musa, *"Ma'rûf er-Rusâfî'nin Def'u'l-Hucne Fi'rtidâhi'l-Lukne Adlı Eserinde Arapçadan Türkçeye Geçen Kelimeler",* VI. Uluslar arası Türk Dil Kurultayı, 20-24 Ekim 2008, Ankara.